

ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ «ΘΕΛΟΥΜΕ ΕΝΑ ΣΧΟΛΕΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ»

ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ: ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ, ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ, ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΧΡΟΝΟΣ ΔΙΕΞΑΓΩΓΗΣ: ΙΟΥΝΙΟΣ 2015

Η ΤΕΧΝΗ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΣΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ: ΜΙΑ ΚΑΙΝΟΤΟΜΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΓΙΑ ΕΝΑ ΣΧΟΛΕΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Δρ Βασιλική Μπρίνια, Διδάσκουσα Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόγραμμα Σπουδών στις Επιστήμες της Αγωγής και της Εκπαίδευσης

Περίληψη

Αρκετές έρευνες στο χώρο της εκπαίδευσης τα τελευταία χρόνια έχουν δείξει ότι η αξιοποίηση των τεχνών στη διδασκαλία συμβάλλει στην ανάπτυξη της θετικής στάσης των μαθητών προς το σχολείο και τη σχολική επιτυχία (ενδεικτικά Eisner, 2002, Perkins, 1994, Freire, 1978, Bamford, 2006 κλπ). Αξιοποιούνται έργα τέχνης από όλες τις μορφές τέχνης (Εικαστικά, Λογοτεχνία, Θεατρική αγωγή, Μουσική κλπ) που ευνοούν την δημιουργική έκφραση και ανάπτυξη των μαθητών με στόχο την καλλιέργεια παιδείας που θα στηρίζεται στις αισθήσεις (Κίνημα Νέας Αγωγής, J. Dewey). Οι τέχνες συνδέονται με την καθημερινή ζωή των μαθητών συνδέοντας έτσι το μάθημα με την κοινωνία και την πραγματική ζωή. Ενισχύεται επίσης η πολιτιστική συνείδηση των μαθητών το οποίο είναι ζητούμενο από την σύγχρονη εποχή και τις απαιτήσεις της κοινωνίας. Οι μαθητές παρατηρώντας σύμφωνα με τα στάδια του Perkins ένα έργο τέχνης αντλούν και αποκαλύπτουν κοινωνικές αξίες, ιστορικά δεδομένα καθώς και πολιτικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις της κοινωνίας.

Η αξιοποίηση της τέχνης στη διδασκαλία των οικονομικών επιστημών στο σχολείο μπορεί να βοηθήσει στη δυναμική εμπλοκή των μαθητών στη διδακτική διαδικασία αφού η τέχνη μπορεί να εκφράσει αλήθειες με συμβολικό τρόπο βοηθώντας στη δημιουργική μάθηση. Η τέχνη μπορεί να αξιοποιηθεί από τον δάσκαλο με φαντασία για τη διδασκαλία των οικονομικών επιστημών στο σχολείο. Μέσα από την αξιοποίηση της τέχνης στη διδασκαλία των οικονομικών επιστημών στο σχολείο, οι

μαθητές προσδιορίζουν την ταυτότητά τους (συναισθήματα, σκέψεις, εμπειρίες) και ενδυναμώνουν τους δεσμούς του σχολείου με την κοινωνία ενώ αναδεικνύουν τη δυναμική χρησιμότητα της διδασκαλίας των οικονομικών επιστημών στο σχολείο.

Εισαγωγή

Μερικές από τις πιο ενδιαφέρουσες αναζητήσεις στη διδακτική μεθοδολογία των οικονομικών επιστημών στρέφονται γύρω από την επεξεργασία των εμπειριών των μαθητών με μαθησιακούς στόχους, δηλαδή *«εμπειρίες που βιώνονται μέσω των αισθήσεων και πραγματώνονται ως ενεργητική πράξη ακολουθούμενες από στοχασμό επί των βιωμένων εμπειριών»* (Κόκκος, 2009). Τα τελευταία χρόνια υπάρχει επιστημονικό ενδιαφέρον για τον ρόλο της αισθητικής εμπειρίας στη μάθηση, όπως αυτή έχει μελετηθεί από τους Proust, Sartre, Marcuse, Adorno, Horkheimer κ.ά., καθώς και τους τρόπους προσέγγισης της τέχνης μέσω εργαλείων στοχαστικής παρατήρησής της σύμφωνα με την τεχνική που αναπτύσσεται από τον Perkins στο έργο του *Ευφυής Οφθαλμός* (1994).

Αφορμές για την επιστημονική ενασχόλησή μου με την εφαρμογή της τέχνης στη διδακτική μεθοδολογία των οικονομικών επιστημών στο σχολείο αποτέλεσαν αφ' ενός η μέθοδος που έχει αναπτύξει ο Κόκκος (2009, 2011 και 2012) μέσω της οποίας επιχειρείται να προσφερθεί στους εκπαιδευτές ενηλίκων ένα εργαλείο που να επιτρέπει την κριτική προσέγγιση των θεμάτων μέσα από την αξιοποίηση της αισθητικής εμπειρίας και αφ' ετέρου ο τρόπος με τον οποίο η Μέγα (2007) έχει προσαρμόσει στο πλαίσιο της ενήλικης μάθησης το εφαρμοσμένο πρόγραμμα της Ορατής Σκέψης (Visible Thinking), ερευνητικό πρόγραμμα που ολοκληρώθηκε πρόσφατα (2012) στα πλαίσια του Project Zero του Πανεπιστημίου του Harvard, για την ανάπτυξη του κριτικού στοχασμού των εκπαιδευομένων στα πλαίσια της τυπικής μάθησης. Το πεδίο της Εκπαίδευσης μέσω της τέχνης κυρίως στην εκπαίδευση ενηλίκων, καθώς διαρκώς εμπλουτίζεται με νέες έρευνες, μεθόδους και τεχνικές καθίσταται εν δυνάμει αρωγός άλλων πεδίων σχετιζομένων με τη μάθηση, ένα από τα οποία είναι και η μάθηση που προσφέρεται ή αποκτάται μέσω της διδασκαλίας των οικονομικών επιστημών στο σχολείο. Ειδικότερα, η αξιοποίηση της αισθητικής εμπειρίας στα μαθησιακά έργα τυγχάνει ιδιαίτερα θετικής

ανταπόκρισης στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων και αξίζει να διερευνηθεί και σε άλλα πεδία πέραν αυτού της Εκπαίδευσης Ενηλίκων όπως είναι η εφαρμογή της τέχνης στη διδακτική μεθοδολογία των οικονομικών επιστημών στο σχολείο για ένα σχολείο ανοικτό στην κοινωνία.

Το Project Zero και η τεχνική της Ορατής Σκέψης στην τυπική εκπαίδευση

Η τυπική εκπαίδευση έχει υιοθετήσει μεθόδους και εκπαιδευτικές τεχνικές που βασίζονται στη χρήση της τέχνης, ήδη από τη δεκαετία του 1970, με την εκπόνηση δεκάδων ερευνητικών προγραμμάτων από το Παιδαγωγικό Τμήμα του Πανεπιστημίου του Harvard μέσω του Project Zero, με το οποίο συνεργάστηκαν οι Perkins και Gardner. Πρόκειται για ερευνητικά προγράμματα που σχετίζονται με την καλλιέργεια του στοχασμού και που αξιοποιούν συστηματικά το ρόλο της τέχνης στη διεργασία της μάθησης. Ένα από τα ερευνητικά προγράμματα που εκπονήθηκαν στα πλαίσια του Project Zero και που επικεντρώνεται κυρίως στην καλλιέργεια του στοχασμού είναι το Visible Thinking (Ορατή Σκέψη). Μαζί με το πρόγραμμα Artful Thinking ολοκληρώθηκαν το 2012, αλλά εξακολουθούν να εξασκούν μεγάλη επίδραση στην εκπαίδευση. Το πρόγραμμα Visible Thinking (βλ. ιστοσελίδες), όπως περιγράφεται στις ιστοσελίδες του Project Zero, ήταν μια πρωτοβουλία για την ανάπτυξη μιας ερευνητικής προσέγγισης στη διδασκαλία της στοχαστικής προδιάθεσης με έμφαση στις τεχνικές σκέψης, την τεκμηρίωση της σκέψης των εκπαιδευομένων και την αναστοχαστική επαγγελματική πρακτική, κυρίως δια του στοχασμού μέσα από την τέχνη και το ρόλο των πολιτισμικών δυνάμεων. Ακολούθησαν άλλες πρωτοβουλίες, όπως το πρόγραμμα Artful Thinking και το πρόγραμμα Cultures of Thinking. Το πρόγραμμα Artful Thinking αρχικά δημιουργήθηκε για να βοηθήσει τους εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης να ενσωματώσουν την εργασία μέσω της τέχνης σε όλα τα μαθήματα του αναλυτικού προγράμματος. Η Shari Tishman, λέκτορας στο πρόγραμμα οι Τέχνες στην Εκπαίδευση του τμήματος μεταπτυχιακών σπουδών στην Εκπαίδευση του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ και υπεύθυνη έρευνας του Project Zero συζητά για την ενεργητική μάθηση μέσω των αντικειμένων στο τεύχος του Σεπτεμβρίου 2005 του *Δελτίου της Ένωσης για την Τέχνη στην Ανώτερη Εκπαίδευση*. Υποστηρίζει ότι όταν τα άτομα αναλαμβάνουν ενεργό ρόλο στη διαδικασία μάθησης και

εμπλέκονται προσωπικά, τείνουν να απασχολούν το μυαλό τους δημιουργικά, ειδικά όταν βρίσκονται σε περιβάλλοντα που βρίθουν ευγλώττων αντικειμένων, πλούσιων σε νοήματα και πληροφορίες. Ενώ, παραδοσιακά, η μάθηση αντιμετωπιζόταν ως η διδασκαλία πληροφοριών και δεδομένων που θα έπρεπε να «απορροφήσει» ο μαθητής, σήμερα *«αντιμετωπίζεται ως μια πολυσύνθετη σειρά διαδικασιών, όπου όλοι εμπλέκονται με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικό βαθμό σε όλη τη διάρκεια της ζωής τους»* (Hooper-Greenhill, 2004: 157). Όπως κατέδειξαν οι Falk & Dierking (2000), η μάθηση που προκύπτει με διαδικασίες «ελεύθερης επιλογής» και «εσωτερικής παρότρυνσης» καταλαμβάνει τον περισσότερο χρόνο που οι μαθητές «καταναλώνουν» για μαθησιακά έργα. Η μάθηση στη σύγχρονη εποχή αντιμετωπίζεται ως μια δημιουργική διαδικασία, διαρκής και προσωπική, που μπορεί να λαμβάνει χώρα όταν τα άτομα βλέπουν τηλεόραση, επισκέπτονται ένα μουσείο ή περιηγούνται το διαδίκτυο, δηλαδή, όλο και συχνότερα συνυφασμένη με ψυχαγωγικές δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου.

Ο διάλογος μεταξύ του μανθάνοντος και των έργων τέχνης αποτελεί τη βάση της συγκεκριμένης μεθόδου διδασκαλίας. Η ηλικία, οι συνθήκες και η ιδιοσυγκρασία του μανθάνοντος τοποθετούνται στο κέντρο της εκπαιδευτικής διεργασίας. Σύμφωνα με τον Perkins (1994) η καλλιέργεια της στοχαστικής σκέψης δεν αφορά μόνο στην εκπαίδευση αλλά στην ίδια τη ζωή του ανθρώπου. Πρόκειται, δηλαδή, για μια κουλτούρα της σκέψης, ώστε οι μαθητές να βρίσκουν ενδιαφέρον και αξία σε αυτό που μελετούν. Ένας σκεπτόμενος μαθητής μπορεί ευκολότερα να γίνει και ένας σκεπτόμενος πολίτης μέσα από τη συστηματική πραγμάτευση των έργων τέχνης αποκτώντας αξιομνημόνευτες βιωματικές εμπειρίες που θα σμιλεύσουν την κριτική του σκέψη.

Παιδαγωγικά στοιχεία της μεθόδου διδασκαλίας «Η τέχνη στη διδασκαλία των οικονομικών επιστημών στο λύκειο»

Τα παιδαγωγικά στοιχεία της μεθόδου συνοπτικά είναι τα ακόλουθα (Μπρίνια, 2012, 2014):

1. Η τέχνη μπορεί να εκφράσει αλήθειες με συμβολικό τρόπο βοηθώντας στην δημιουργική μάθηση. Η τέχνη μπορεί να αξιοποιηθεί από τον δάσκαλο με φαντασία για τη διδασκαλία των οικονομικών μαθημάτων στο σχολείο.
2. Αξιοποιούνται έργα τέχνης από όλες τις μορφές τέχνης (Εικαστικά, Λογοτεχνία, Θεατρική αγωγή, Μουσική κλπ) που ευνοούν τη δημιουργική έκφραση και ανάπτυξη των μαθητών με στόχο την καλλιέργεια παιδείας που θα στηρίζεται στις αισθήσεις (Κίνημα Νέας Αγωγής, J. Dewey).
3. Οι εικαστικές τέχνες συνδέονται με την καθημερινή ζωή των μαθητών συνδέοντας έτσι το μάθημα με την πραγματική ζωή. Μέσα από τα εικαστικά οι μαθητές προσδιορίζουν την ταυτότητά τους (συναισθήματα, σκέψεις, εμπειρίες).
4. Είναι απαραίτητη η προσεκτική επιλογή ενός ή περισσότερων έργων τέχνης ώστε να σχετίζονται με το θέμα του οικονομικού μαθήματος που θα διδαχθεί.
5. Στη συνέχεια σε συνεργασία με τους μαθητές πρέπει να συσχετιστούν πολύπλευρα τα έργα τέχνης με το θέμα της διδασκαλίας.

Με την εφαρμογή της τέχνης στη διδασκαλία των οικονομικών μαθημάτων στο σχολείο επιτυγχάνουμε (Μπρίνια, 2012, 2014):

- α) Να σκεφτόμαστε πολυεπίπεδα και βαθύτερα για το θέμα που θα διδάξουμε.
- β) Οι μαθητές να αξιοποιήσουν και διευρύνουν την φαντασία τους, να βελτιώσουν την δημιουργικότητα και την αντίληψή τους και να καλλιεργήσουν κοινωνικές δεξιότητες επικοινωνίας και συνεργασίας αποκτώντας νέες γνώσεις με μνημονικό ίχνος.
- γ) Αυξάνεται η ενεργητική συμμετοχή των μαθητών και του δασκάλου ενδυναμώνοντας αμφότερα τη στοχαστική τους διάθεση.
- δ) Αναπτύσσει την κριτική σκέψη, τη δημιουργικότητα και την καινοτομία των μαθητών καθώς και την συναισθηματική τους νοημοσύνη. Ο μαθητής συμμετέχει στη μάθηση με όλες του τις δυνάμεις και ικανότητές του αφού η διδασκαλία του προκαλεί ενδιαφέρον.

ε) Ενισχύεται η πολιτιστική συνείδηση των μαθητών. Παρατηρώντας ένα έργο τέχνης αποκαλύπτονται κοινωνικές αξίες, ιστορικά δεδομένα και πολιτικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις.

στ) Η εμπλοκή με τις τέχνες αναπτύσσει τη δεκτικότητα των μαθητών σε νέες ιδέες που αντιμάχονται τον συντηρητισμό, τα στερεότυπα και τις προκαταλήψεις ενώ καλλιεργεί τη μεταγνωστική τους ικανότητα.

Διδακτικά στάδια της μεθόδου διδασκαλίας των οικονομικών επιστημών στο σχολείο μέσω της τέχνης

Τα διδακτικά στάδια της μεθόδου είναι συνοπτικά τα εξής (Μπρίνια, 2012, 2014):

Στάδιο 1: Προσδιορισμός της ανάγκης για κριτική διερεύνηση ενός θέματος

Στάδιο 2: Οι μαθητές εκφράζουν ανοιχτά τις απόψεις τους για το θέμα

Στάδιο 3: Προσδιορισμός: α) των υποθεμάτων που θα εξεταστούν και β) των κριτικών ερωτημάτων επάνω στα υποθέματα

Στάδιο 4: α) Επιλογή των έργων τέχνης και β) συσχέτισή τους με τα κριτικά ερωτήματα

Τα έργα επιλέγονται ως εναύσματα για να συζητηθούν τα κριτικά ερωτήματα. Το νόημα των έργων τέχνης συσχετίζεται με το περιεχόμενο των κριτικών ερωτημάτων. Χρησιμοποιούνται έργα τέχνης από τη ζωγραφική, τη γλυπτική, τη φωτογραφία, τη λογοτεχνία, την ποίηση, το θέατρο, τον κινηματογράφο, το χορό, τη μουσική κλπ

Στάδιο 5: α) Επεξεργασία των έργων τέχνης β) Συσχέτιση της επεξεργασίας αυτής με τα κριτικά ερωτήματα. Ειδικότερα:

Στο στάδιο 5α: Γίνεται αλληπάλληλα ξεχωριστά ή σε σύνδεση μεταξύ τους επεξεργασία των έργων τέχνης από τους μαθητές. Χρησιμοποιείται η τεχνική των τεσσάρων φάσεων του David Perkins (1994). Στο στάδιο 5β: Όλες οι ιδέες που προέκυψαν στο στάδιο 5α συσχετίζονται από τους μαθητές με τα κριτικά ερωτήματα.

Στάδιο 6: Κριτικός Αναστοχασμός

Επανεξέταση και εμπλουτισμός των αρχικών απόψεων των μαθητών (2^ο στάδιο). Μπορεί να γίνει αποτίμηση της ανάπτυξης της κριτικής σκέψης των μαθητών με βάση κάποια «Κλίμακα Αξιολόγησης». Συμπεράσματα στην ολομέλεια από τη μαθησιακή διαδικασία.

Συμπεράσματα διδακτικής μεθοδολογίας από την εφαρμογή της τέχνης στη διδασκαλία των οικονομικών επιστημών στο σχολείο

«Δυστυχώς οι άνθρωποι αποκτούν εύκολα μεγάλη παιδεία και σε ό,τι απαιτείται μονάχα εγκέφαλος διαπρέπουν.

Σε ό,τι όμως απαιτείται να μετέχουν οι αισθήσεις, υπνώττουν...».

Οδυσσέας Ελύτης, Ιδιωτική Οδός.

Από τη διδασκαλία των οικονομικών επιστημών μέσω της τέχνης στο σχολείο προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα (Μπρίνια, 2012, 2014):

α) Η ένταξη της τέχνης στην εκπαίδευση είναι εύκολα εφαρμόσιμη, χωρίς οικονομικό κόστος. Τα οφέλη από την εφαρμογή της στη διδακτική μεθοδολογία των οικονομικών μαθημάτων στο σχολείο για τους μαθητές και τον δάσκαλο είναι σημαντικά και πολυεπίπεδα.

β) Επιτυγχάνεται άμεση και δυναμική εμπλοκή των μαθητών στη διδακτική διαδικασία μέσω της ομαδοσυνεργατικής διδασκαλίας. Η βιωματική μάθηση μέσω της τέχνης αποτελεί μια δυναμική διδακτική παρέμβαση στο σχολείο για ένα σχολείο ανοιχτό στην κοινωνία.

γ) Κρίνεται απαραίτητη η αξιοποίηση των τεχνών στην διδασκαλία των οικονομικών μαθημάτων στο σχολείο με στόχο να παρέχεται στους μαθητές ολοκληρωμένη παιδεία που θα βασίζεται στη δημιουργική μάθηση και την κριτική σκέψη, θα στοχεύει στην καλλιέργεια δεξιοτήτων συναισθηματικής νοημοσύνης καθώς και στη δημιουργία ενός ευχάριστου και δημιουργικού μαθησιακού κλίματος μέσα στην αίθουσα διδασκαλίας που μπορεί να συμβάλλει χωρίς κόστος στην ποιοτική αναβάθμιση του σχολείου μέσω της καλλιέργειας παιδείας που θα βασίζεται στις αισθήσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Αφιέρωμα στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα ARTiT: Ανάπτυξη καινοτόμων μεθόδων στην εκπαίδευση εκπαιδευτών, *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, τεύχος 25, 2012.

Κόκκος, Α. & Μέγα, Γ., 2007. Κριτικός στοχασμός και τέχνη στην εκπαίδευση στο *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 12: 16-21.

Κόκκος, Α., 2009. Ανάπτυξη της δημιουργικότητας μέσα από την επαφή με την τέχνη. *1ο Πανελλήνιο Διεπιστημονικό Συνέδριο Τέχνης και Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα, 29-31 Μαΐου 2009.

Κόκκος, Α. και Συν., 2011. *Εκπαίδευση μέσα από τις Τέχνες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Κόκκος, Α., 2012. Η διαμόρφωση της μεθοδολογίας του ARTiT: Μια αλληλεπίδραση προσωπικών ιδεών και συλλογικού σχεδίου δράσης. *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 25: 8-11

Μπρίνια Βασιλική, (2007), Η εισαγωγή της μεθόδου Project (Βιωματική – Επικοινωνιακή Διδασκαλία) στη διδασκαλία των οικονομικών επιστημών, Εκδ. Gutenberg, ISBN 978-960-01-1119-7.

Μπρίνια Βασιλική, (2006), Γενική και ειδική διδακτική οικονομικών επιστημών (Α.Ε.Ι. & Τ.Ε.Ι.), Ψυχοπαιδαγωγική για τις οικονομικές επιστήμες, Εκδ. Αθ. Σταμούλης.

Μπρίνια Β., Βίκας Ε., (2014), Καινοτομίες στη διδακτική μεθοδολογία των οικονομικών επιστημών στη Β/θμια εκπαίδευση: Η εισαγωγή της τέχνης στη διδασκαλία του μαθήματος «Αρχές Οικονομικής Θεωρίας» στη Γ' Λυκείου, *Περιοδικό Νέα Παιδεία*, τεύχος 151, Εκδόσεις Πατάκη – Περιοδικά, ISSN 1105-4255.

Παπαδοπούλου, Γ., 2013. Ξενάγηση και ορατή σκέψη στο σύγχρονο μουσείο: Μια μεθοδολογική πρόταση για την ενθάρρυνση της στοχαστικής παρατήρησης των έργων τέχνης, Μεταπτυχιακή εργασία, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, ΜΠΣ Εκπαίδευση Ενηλίκων, Πάτρα.

Robson, C., 2007. *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Αθήνα: Gutenberg.

Ξενόγλωσση

Brinia V., Vikas E., (2012), Economics in Secondary education: A case study in Greece. Vol. XXIV, N. 1. Archives of Economic History, ISSN 1108-7005.

Falk, J. and Dierking, L. 2000. *Learning from museums: visitor experiences and the making of meaning*. Lenam: AltaMira Press.

Hooper-Greenhill, E. 2004. Measuring Learning Outcomes in Museums, Archives and Libraries: The Learning Impact Research Project (LIRP), *International Journal of Heritage Studies*, 10 (2), σ. 151-174.

Housen, A. C., 2001-2002. Aesthetic Thought, Critical Thinking and Transfer στο *Arts and Learning Research Journal*, 18 (1): 99 – 131.

Kokkos, A., 2009. Paper presented at the 8th International Transformative Learning Conference, Bermudes.

Perkins, D., 1994. *The Intelligent Eye: Learning to Think by Looking at Art* The Getty Center for Education in the Arts.

Sayre, S, and King, C., 2010. *Entertainment and Society: Influences, Impacts, and Innovations* (Google eBook) (2nd ed.). Oxon, New York: Routledge.

Tishman, S., Perkins, D. N., & Jay, E., 1995. *The Thinking Classroom: Learning and Teaching in a Culture of Thinking* Needham, MA: Allyn & Bacon.

Ιστοσελίδες

<http://www.pz.harvard.edu/>

http://www.pz.gse.harvard.edu/visible_thinking.php

<http://www.pzartfulthinking.org/index.php>